

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

SZILÁDY ÁRON

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA.

*

HETEDIK ÉVFOLYAM.

MÁSODIK FÜZET.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1897.

TARTALOM.

	Lap
Az első magyar irodalomtörténetíró. (II. közl.) <i>Dr. Badics Ferencz</i>	129
Pécsváradi vagy Farnádi. <i>Dr. Széchy Károly</i>	143
Hugo Károly magyar drámája. <i>Dr. Körös Endre</i>	158
Fazekas Mihály. (II. közl.) <i>Tóth Rezső</i>	176

Adattár :

Heyden Sebald gyermeki beszélgetései 1531-ből. (II. közl.) <i>Dr. Dézsi Lajos</i> ...	209
Fábián Gábor levelei Édes Alberthez. (IV. közl.) <i>Lévay József</i>	224
Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz. (VIII. közl.) <i>Dr. Récsy Viktor</i>	231
Jászai Pál naplója. (XIV. közl.) <i>Czékus László</i>	240
<i>Ad vocem.</i> Supra agnó. Sz. Á.	248

Ismertetések, bírálatok :

Dr. Váczy János. Berzsenyi Dániel életrajza. <i>Korda Imre</i>	249
---	-----

Irodalomtörténeti Repertorium. <i>Hellebrandt Árpádtól</i>	254
--	-----

—

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős

Szerkesztő lakása : *Halas.*

AZ ELSŐ MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETIRÓ.

— Pápay Sámuel élete és irodalmi működése. —

(Második közlemény.)

II.

Tudósaink, főkép a kik külföldi iskolákról kerültek haza, már kerek egy század óta gyűjtögették a köztéren szereplő nevezetes férfiak- és a szellemi élet munkásainak életadatait, megírták egyes iskolák és nevezetesebb könyvtárak történetét, összeállították a különböző tudományzakokban megjelent könyvek jegyzékeit. Így hordogatták egybe a magyar irodalom és közmívelődés anyagát: *Rajcsányi*, ki a *Tyrnavia Crescens*ben (1707.) öt kath. főpap (köztük Pázmány) életrajzát írta meg, *Czvittinger*, ki *Specimen*-jében (1711.) közel háromszáz, *Bod Péter*, ki *Magyar Athénásá*-ban (1766.) több mint ötszáz magyar író életét és munkáit ismer-teti. Mások a külföld tudományos mozgalmaitól kapva ösztönt, megkezdik a rendszeres tárgyalást is; így jelennek meg *Bél Mátyás: Literatura Hunno-Scythica* (1718.), *Rotarides Mihály: Historiae Hung. Lit. Prolegomena* (1745.) című nagyobb munkái, hogy *Jony*, *Huszty*, *Kazy*, *Spangár*, *Fábri*, *Schier* és mások kisebb körű dolgozatait mellőzzük.

Még jelentékenyebbek a század utolsó negyedében közzétett munkák. Bessenyei példája, izgatása nemcsak költői irodalmunkat keltette szokatlan életre, maradandó hatással volt a tudományos irodalomra is. Nevezetesen Mária Terézia és József korában jelentek meg: *Horányi* és *Wallaszky* munkái, fejedező irodalom-történetírásunknak Pápay előtt legkiválóbb úttörői. *Horányi Elek*, a széleskörű tudományáról és fáradhatatlan kutató szorgalmáról emlékezetes kegyesrendi tanár, *Memoria Hungaroruma* (I—II. kötet 1775—7.) körülbelül ezerkötyszáz író élete és irodalmi működéséről szól s kiegészíti még ezt a *Nova Memoria Hungarorum*

(1792.) című vaskos pótlékkötet. A nagy szorgalommal egybe-hordott anyag egyenetlenül van ugyan feldolgozva (egyikről alig közöl pár sort, másiktól íveken át, egész kidolgozott életrajzot ad, mutatványokat, a kortársak magasztaló verseit is közölve) a jellemzések is általánosak, mert hiszen az irodalmi kritika még jóval később kezd ébredezni; de Horányi életrajzgyűjteménye, az adatok és címek pontosságánál fogva így is jelentékeny forrás-munkául szolgál. Szintily alapvető a tudós jolsvai lutheránus esperes *Wallaszky Pál* irodalomtörténeti munkája: a *Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria* (1785, másodsor 1808.), melyben már annyira-mennyire összefüggő képét kapjuk a magyar irodalom- és művelődés történetének. A két részre osztott munka első felében a hún-scytha írással és művelődéssel s a XI—XV. századok történetével foglalkozik; a második rész a XVI. századtól 1776-ig s innét a szerző koráig terjed. Wallaszky sorba veszi az egyes tudományszakokat s csoportokba gyűjti az írók *neveit*; az életviszonyaikra s munkáikra vonatkozó észrevételek a jegyzetekben vannak. Annál több teret szentel azonban a különböző iskolák, könyvnyomdák és könyvtárak ismertetésének; az utolsó fejezet alig egyéb, mint a »Ratio Educationis« kiadása óta újjá szervezett különféle iskolák tanulmányi, szervezeti, sőt személyzeti rendjének ismertetése. Bármily fontos mindez művelődéstörténeti szempontból, tulajdonkép csak becses részlete a szorosán vett irodalomtörténetnek. A művelődési és társadalmi viszonyok meg az írók egymásra hatását, a magyar szellemi élet szerves fejlődését még hiába keressük nála; de akkor, midőn régi irodalmunk legbecsesebb emlékei jóformán teljesen ismeretlenek voltak, elég nyeresége volt irodalmunknak, hogy a fejlődés stádiumai ki voltak jelölve, a nyomtatott irodalom termékei csoportokba gyűjtve s a művelődés főbb tényezői megjelölve.

Hanem — az egy Bod Pétert kivéve — még mindnyájan latin nyelven hirdették a magyar szellemi élet múltját s jelenét; a minthogy latin volt még jó sokáig az iskolák és a közélet nyelve, s az általában a tudományé is. Latinul írt még *Wesprémi István* a magyar- és erdélyországi orvosokról (1774—82.), egy névtelen a magyar jog történeti fejlődéséről (1779.), latinnyelvűek a *Pray* (1780.) és *Cornides* (1792.) bibliographiai munkái, valamint a *Teleki-* és *Széchenyi-könyvtárak* catalogusai (1796. és 1803.), hogy a többi tudományágakat ne is említsem. Latinul

írnak, ha szélesebb körben akarnak figyelmet kelteni, maguk a nemzeti nyelv legbuzgóbb apostolai is, mint Révai, Versegly, Gyarmathi, Beregszászi s mások.

De azok a szavak, melyeket Bessenyei szíve egész melegével, lelke erős meggyőződésével hirdetett: hogy nincs nemzeti haladás, nincs nemzeti tudomány, nincs nemzeti hatalom nemzeti nyelv nélkül, — sok hazafiúi keblet megdobbantottak és serkentettek legalább jószándékú munkára. A magyar nyelvű tudományos könyvek eleinte csak félenken jelennek meg: egyszer, hogy nyelvünk alkalmas voltát bizonyítsák a tudományok tárgyalására, másszor olyan ürügy alatt, hogy a latinul nem értő nagy közönségnek szólnak; de jönnek egymásután: a bölcséleti, jogi, természettudományi és történeti munkák, nyelvtanok, (köztük a legkiválóbb debreczeni *Magyar Grammatika*, 1795.) s kiegészítik a sort a folyóiratok, melyek a tudományoknak majd minden ágát körükbe vonják, s közleményeikkel, ismertetéseikkel mind nagyobb érdeklődést, figyelmet ébresztenek. Egyelőre ez a tudományos foglalkozásnak legfőbb eredménye, sőt célja is (mert hiszen az önálló kutatásnak még sok föltétele hiányzott), indítója pedig az a hazafias szándék, hogy az elhanyagolt nemzeti nyelvet műveljék. Az így teremtett s egyre erősülő közszellemnek volt már kifolyása az 1791. s még inkább az 1805-diki országos végzés; annak a hatása alatt írja: *Szekér Joákim* a *Magyarok eredetét* (2 köt. 1791.), *Budai Ézsaiás* a *Közönséges* (1800.) és a *Régi tudós világ* (1802.), végül *Magyarország históriáját* (1805—12.), *Budai Ferencz* a *Polgári Lexicont* (1804.), *Sándor István* a *Magyar könyvesházat* (1803.) s *Virág Benedek* a *Magyar századokat* (1808), melyek már nemcsak hazafias szellemökkel, hanem vizsgálataik megbízhatóságával s — kivált a legutóbbi — az előadás választékosságával is kitűntek. — Az 1805-iki törvény aztán egyenesen napirendre tűzi a magyar nyelv, sőt bátran mondhatjuk, a magyar nyelvújítás ügyét.

Révai és tanítványai-, másrészt Versegly és barátainak nyelvünk szabályait, helyesírását szokatlan hévvel vitató mérközései mindenestre kevesebb érdeklődéssel folynak le, ha nyomon nem követi a törvényes intézkedés, mely a megyék által az egész ország figyelmét e tárgyra irányítja. Alig volt egy-két megye a nemzetiségi határszéleken, mely azonnal magyarrá nem tette ügyvitelét, s a közigazgatás és törvénykezés műnyelvének magya-

rosításában több-kevesebb hozzáértéssel és sikerrel részt nem vett volna, hordva az anyagot, előkészítve a talajt a csakhamar meginduló Kazinczy-féle általános nyelvújításhoz.

Ilyen előzmények után s ilyen viszonyok közt lépett fel Pápay Sámuel az irodalomban, ugyanattól a hazafias szellemtől lelkesítve, mely másokat is munkásságra ösztönzött, — de nemcsak jószándékkal, hanem alapos hozzákészüléssel, nem töretlen úton, de a mennyiben új ösvényeket kell vernie, maga is úttörő még; felhasználja az elődök munkásságának eredményeit, de jóval tovább halad mindnyájoknál, kivált az irodalom történeti fejlődésének vázolásában. Ezek a körülmények adnak Pápay munkáinak jelentőséget és érdemet.

Első munkája a törvénykezés és közigazgatás nyelvének magyarosítását célzó *Észrevételek* voltak, melyet — mint említettem — megyéje megbízásából készített.

Ezen a téren is történt már némi előmunkálat. A szótárírók közül figyelemreméltó a Páriz-Pápai-Bod-félének (1782.) *Glossariuma*, mely az egyházi, hadi, törvénykezési stb. latin s egyéb idegen nevű tisztségeket, kifejezéseket foglalja össze megfelelő magyar elnevezéssel vagy körülírással; tetemes anyagot gyűjtöttek össze a debreczeni *Magyar Grammatika* (1795.) szerzői a könyv végéhez függesztett, több mint száz lapnyi toldalékban, egybegyűjtven a magyar töből képzett, vagy idegenből származtatott régi és új szókat; Sándor István a *Magyar Könyvesház* (1803.) függelékében a »tisztségek és hivatalok magyar neveit« állítja egybe, »melyeket részszerint maga szerzett és koholt.« — Az 1805-diki törvény kihirdetésére az első viszhang egy kis névtelenül kiadott füzetke volt, mely *A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában* (De usu lingvae Hungaricae in publicis negotiis) cím alatt hasábosan, két nyelven jelent meg 1806-ban.¹ A kis munka első fele ügyes czáfolata azoknak az ellenvetéseknek és nehézségeknek, melyeket némelyek a magyar nyelv általános használata ellen támasztottak: hogy a latin nyelv kiszorításával a tudományok virágzása fog szenvedni, hogy növeli a köztudatlanságot, hogy a latin constitutionális nyelv lévén, az ország constitutiója sértetik meg, hogy a másnyelvű lakosság a magyart nem érti, s hogy

¹ Nyomtatott Patzko Ferencz betűivel, Pesten, 1806. A magyar-latin hasáb együtt 51 lap.

végül a magyar nyelv szűk és elégtelen a polgári és peres dolgok kifejezésére. A dolgozat másik fele inkább csak figyelmeztetés kíván lenni az eljárásra: egy-két irányelv és néhány példa magyarázása. Álláspontja nagyon is conservatív; nemcsak hogy a meghonosodott *asztal, ablak, ispán* szókat akarja meghagyatni, hanem a *viceispán, notarius, fiscalis, perceptor, privilegium* stbit is, csupán azért, mert elterjedt használatúak; egyébkint helyesen figyelmeztet arra, hogy a mesterszók fordításánál a használt értelemre kell nézni, s előbb körülnézni a régiségben, mielőtt új szót alkotnánk. — A másik füzet: *A tisztbéli írás módjának saját szabályai* (1806.)¹ Pestmegye hivatalos kiadványa, melyet Ottlik Dániel főjegyző szerkesztett. Magában foglalja a hivatalos levelezéseket és eskümintákat, az egyházi és világi tisztségek neveit s végül betűrendben a közdolgokban előforduló kifejezéseket; a fogalmazásokban természetesen sok a latinizmus, de a kifejezések megválasztásában egészséges magyar nyelvérzék vezet. Irányadás és észrevétel végett megküldötték valamennyi megyének; aztán »a beérkezett észrevételekhez képest megigazítva és megbővítve« 1807-ben újra kiadták.² Veszprémmegye a maga *Észrevételeit*, melyeket Pápay szerkesztett, önállóan adta ki s 1807. Bőjt-máshavának 4-dikén kelt gyűlési határozatával megküldötte a megyéknek. Külön *Tiszti szótár*-t adtak még ki ez időtájt Baranya- és Zalamegyék is.³

Pápay a maga munkája összeállításában csak a legelőbb megjelent két füzetre lehetett tekintettel; de rendszeresebb, kimerítőbb és — Kazinczy méltán dicsérte annyira⁴ — bizonyára a legjobb valamennyi megyei munkálat között, melyek e tárgyban előtte és utána kiadattak.

A 256 lapra terjedő testes kötetnek bevezető részét (1—59 lap) a tulajdonképeni »észrevételek« foglalják el; két *értekezés*,

¹ Pesten, 1806-dik Esztendei Boldog Asszony Havában.

² Pesthen, 1807-dik Eszt. Bőjt-elő Haván. Nyomatattatott Trattner Mátyás betűivel.

³ Baranyamegyéé kelt 1806-ban, nyomtatott Pécsen 1807-ben, Zalamegyéé jóváhagyatott 1807. Boldogasszony havának 26-ikán s nyomtatott Bécsben.

⁴ L. feljebb idézve 1808. jan. 5-iki lev. — Kazinczy nemcsak a szerzővel szemben, nála szokásos udvariasságból, dicsérte a munkát, hanem másokhoz írt leveleiben is. L. alább Kis Jánoshoz és Dessewffyhez írt lev. (1808.) és Romyhoz (1808. szept. 5.): »Er war es (t. i. Pápay), der die juridische Terminologie — so glücklich arbeitete.« Kezy Lev. VI. k.

melyeknek elseje »a kifejezések szaporításáról«, másika azok »értelmének meghatározásáról« szól. Ezekben tehát előbb tudományos alapot vet a tulajdonképeni szótárhoz, rendszerbe foglalván és kifejtven azokat az elveket, melyeket a közigazgatás és törvénykezés nyelvének megmagyarosításában követett.

A kifejezések szaporítására nézve általában azt a középútat tartja helyesnek, hogy »a mennyire nyelvünk természete s tehetősége engedi, tiszta magyarsággal éljünk«, de azért »minden idegen származású nevezeteket ne zárjunk ki.« Tartsuk meg tehát a meghonosodott: *alamizsna, asztal, angyal, bába, cél, drága, deszka, eczet, friss, krajczár, kormány, korona, mester, mód, pompa* stb. mint a melyekből magyar képzőkkel már számos szót is alkotunk. Tartsuk meg az olyan görög-latin vagy más eredetű szókat is, melyeket más európai népek is használnak, mint: *admirál, arisztokrata, báró, demokrata, dekrétom, diploma, fabrika, fiskus, jubileum, kabinet, kamara, krónika, magazin, miniszter, politika, primás* stb.; továbbá: *akadémia, doktor, grammatika, litteratura, poéta, professor*, — és a katonaságnál: *brigadéros, gyenerális, kapitány, káplár, kommandó, regiment*, s végül a hónapok latin neveit. Annál bátrabban használhatjuk mindezeket, mert hisz a mi középkori latinságunk is tele volt magyar vagy más idegen szóval, mint *birsagium, hajdones, jobbagyio — auszugales, banderium, financia, urbarium, taglia* stb. — Az elősorolt példák közt van néhány, melyekre utóbb sikerült magyar szót találni vagy alkotni, a legtöbb azonban annyira meghonosodott, hogy mai nyelvünk sem nélkülözheti.

De másrészt — úgymond — »igyekezzünk nyelvünket az olyan idegen szavakból megtisztítani, melyek helyett nyelvünk tárházából jó magyar szókat állíthatunk elő.« Nincs szükségünk továbbra is így beszélnünk: *magát contumaciter absentálta, az itt adjaceáló sententia rossz consequentiájú, realiter és effective leválta a salariumát, de sok adósságot contrahált*; ha először szokatlan hangzású is, lassankint majd megszokjuk az ilyen megszólításokat: *Tanácsos Uram, Főjegyző Uram, Táblabíró, Számvevő, Biztos Uram* stb.

A magyarosításban a következő elveket tűzi ki:

1. Mielőtt új szót alkotnánk, előbb nézzünk körül a régiségben; ha van megfelelő szavunk, azt elevenítsük föl, mint: *felperes*,

alperes, királyi adomány, főválság, leánynegyed, iktatás, elégtétel, ítélet, hitszegés stb.¹

2. Ha van régi jó szavunk, azokat szükségtelen, de nem is tanácsos sem megváltoztatni, sem helyettök újakat alkotni; ilyen szükségtelen és rossz szók pl. *élemény, hiremény, környülmény, cselekvény, szerzelet, széptelen*, — mikor megvannak a régi jó: *élelem, híradás* vagy *hirdetmény, környülállás, cselekedet, megszerzés* vagy *toldalék, rít*.

3. A felkapott új szót, ha helytelennek bizonyúl, hagyjuk el, s míg jobbat nem találunk, inkább az idegent használjuk; ilyen rossz szók: *lovászuok mester, széképités* (restauratio), *ügyész, irnok* vagy *írász, vigyász* (inspector), *példamány* (exemplar), *tes-temény* (massa) stb.²

4. Tájdivatos (vagy mint Pápay mondja »megyebéli«) szót is fölvehetünk, ha jól kifejezi a fogalmat s a szokás általánossá tenné; ilyen pl. a régi Verbőcziben előforduló *szavatos* (evictor), *szavatosság* (evictoria cautio), melyek most csak Erdélyben használatosak;³ ilyen Veszprém táján a *követelés* (praetensio),⁴ melyet a tisztaiak rosszul mondanak *követés*-nek (sequi, imitari, deprecari)

¹ Pápay mindegyikhez odateszi a megfelelő s akkor használatos latin kifejezést is.

² Az *írász* és *ügyész* Barczatalvi alkotásai; előfordúlnak Ottliknál (1806.) és Baranyamegye tisztiszótárában is; u. itt az exemplar: *példvány* v. *példány* s a *fiscalis*: *ig-tartó*, a *fiscus*: *igalat*, a *fiscalis procurator*: *ig-tartó ügyész*.

³ Ez a példa már az első (1806.) névtelen pesti füzetkékben megvan, de *szavatos*-nak írva. Ottlik 1806-ban az evictiót *ollalmánynak*, az evictort *ollalmazónak* mondja, de 1807-ben már ő is a *szavatosságot* és *szavatost* használja; Zala vm. *ollalmazásnak* mondja. Kunos *Szöfűzére* (1834. és 1843.) *szavatos* (evincendus), *szavatosság*, *védtség* (evictio), *szavatozó*, *védnök* (evictor). A tiszántúli kerül. tábla 1837-iki szótárában: *szavatóló* és *szavatólássá* módosult s utóbb ez maradt meg a forgalomban. *Szavatos* (evictor) és *szavatosság* (evictoria cautio) különben nagyon régi szók; használatukra nézve v. ö. a M. Nyelvtört. Szótár III. 282. és legújabban Nyelvőr XXVI. 2. f. — (Az alábbi gyakori hivatkozásoknál a köv. rövidítéseket használom: P. = Pápay S.; PP. = Páriz-Pápai *Dictionarium* 1782.; Pm. 1. = Pestmegye első, Pm. 2. = Pestm. 2-ik *Tiszti szótára*; N. = névtelen 1806.; Z. = Zalamegye, B. = Baranyamegye, T. = Tiszántúli 1837. *Tiszti szótár*; M. = Márton J. *Lexicon*, NySz. = Nyelvtört. Szótár, Bf. = Barczafalvi, DG. *Debreczeni Grammatika*, K. = Kunoss *Szöfűzér* 1834. K. 2 = u. a. 1843.)

⁴ *Követelés* sem praetensio sem más értelemben nem fordul elő sem PP. sem M. sem a Ny. Sz. Praetensio (B.): kereset, követés, ügy-tartás stb.

és a *kamat* (interes).¹ Jó volna tehát az ilyen szókat *összegyűjteni és köztanácskozás alá bocsátani!*

5. Néha egyszerűen lefordíthatjuk az idegen szót, pl. *alienare*: *elidegeníteni*, *recognitio*: *megismerés*, *rectificatio*: *megvagy eligazítás*, *depositum*; *letétemény*, *majorennis*: *nagykorú*, *minorennis*: *kiskorú*; de itt nagyon vigyáznunk kell, hogy se a dolog mivoltát, se nyelvünk természetét el ne rontsuk a szórul-szóra való esetlen fordítással; tehát »*carnalis et uterinus frater*« nem: *húsbul és méhbul való*, hanem: *egy atyától, egy anyától való testvér*; »*deutri punctum*« nem: *arrul valljoni pont*, hanem: *vallatás pontja, vallató kérdés*;² »*prudens ac circumspectus civis*« nem: *eszes és továbbra gondoló*, hanem elég: *becsületes* vagy *érdemes*.

6. Figyelnünk kell továbbá az általános, jó magyar kifejezésekre és szólásmódokra s ehhez alkalmazni az újat, pl. így szólunk: igaz keresetem van, serényen eljár hivatalában, beletudta a fizetésébe, visszahúzta vagy megmásolta a szavát; ezek szerint lehet *actio*: *kereset*, *libellus actionis*: *keresetlevél*,³ *functio*: *eljárás*,⁴ *dies fatales*: *megválasztó napok*,⁵ *imputatis imputandis*: *belétudván a belétudandókat*,⁶ *revocare fassionem*: *visszahúzni* vagy *megmásítani a vallását*⁷ stb.

7. Olyan elnevezéseket vegyünk fel, melyek az idegen szónak minden jelentéseire alkalmazhatók, pl. *executio* nem mindig: *végrehajtás*; maradjon tehát ez *exequálás*, *exequálni*, amazt pedig az *effectuare* jelentésében használjuk;⁸ így ajánlja *praescriptióra*:

¹ A *kamat*-ot PP. nem ismeri. A Ny. Sz. megvan a szó, de a példák mind *kamasz*-ra valók. Márton mint dunántúli ember ismeri. Előfordul még Pm. 2-ben is, úgy látszik, valamelyik dunántúli megye »észrevétele« alapján.

² Pm. 1, B. és Z.: *vallatás pontja*; T.: *kérdőpontok*.

³ N.: *kereset* és *kereső-levél*, Pm.: *vádlevél* vagy *igazságtételt kérő levél*, Z.: *vádlevél, követelő levél*, B.: *vádlevél*; K.: *keresetlevél*; T.: *kereset, vád, keresetlevél, vádlevél*. Pápay ajánlatai maradtak forgalomban, mert a *vádlevél* más.

⁴ PP.: *tiszt, tisztviselés*; a tiszt szótárak nem említik: Márton átveszi Pápaytól: *eljárás* (hivatalában) s ma is használatos.

⁵ N.: ugyanígy; PP. *meghatározott napok*; Pm. 1.: *határozott veszedelmes napok*; u. ott (1807-ben): *vagy megválasztó napok*; B.: *végnapok, veszélyes napok*; T.: *vésznapok*.

⁶ Pm. 2. és T.: *bétudván a bétudandókat*.

⁷ Pm. 2.: *visszahúzni, megmásolni*; Z.: *visszavonni*, s itt ez maradt meg.

⁸ A *végrehajtás* minden tisztiszótárban megvan; mellette itt-ott: *végvetés, végteljesítés* (B), *ítéletteljesítés* (2) is előfordul, de amaz vált általánossá.

elidősítés;¹ az apellata pedig mivel egyszer *feljebbvitel*, másszor *feljebbhozás*, inkább maradjon: *appellálás*. De a *végrehajtás* és *feljebbvitel* már nagyon elterjedt használatú volt, meg is maradt mindkettő.

8. Ha több idegen szó egy jelentésű, elég ha egy jó kifejezést tudunk rá, pl. adjutor, adjutans, adjunctus mind lehet: *segéd*; taglia: *fogóbér* (akár szökött katonát, akár gonosztévőt fogtak);² *credibilis*, *fidedignus*, *authenticus*: *hiteles*; *notarius*, *actuaris*: *jegyző*.

9. Most volna ideje, hogy a »magyar polgári nyelv« régi haszontalan szószaporításait is elkerüljük, pl. *N. úr közönséges protestálás, ellenmondás, szóllás, kiáltás és állás, meg- és eltiltásképen felfedezi* stb. helyett elég ennyi: *N. úr közönséges ellenmondás és eltiltásképen felfedezi* stb. Szintúgy megrövidítendő a megyei átiratokban a hosszú címzés. Főlöszleg meg-hosszabbítani a participiumokat is, így: *veretett pénz, alább iratott napon, meghatározatott napok*, mert a cselekvő alakú: *vertt, megirtt, meghatározott* úgyis szenvedő értelműek. Rövidíteni kell az ilyeneket is: *aztat, azóltától, mióltától fogva: azt, azóta, mióta*, *elegendő, következőképen: elegendő, következőképen, jártanak-keltek, arra való nézve: jártak-keltek, arra nézve* stb.

10. Ha egy szóval nem tudjuk kifejezni az idegen szót, inkább írjuk körül, bár a *körülírás* nem ér annyit, mint a találó *elnevezés*, pl. ezeket *adoptio, approbatio, extraordinarius, restantia* így írhatjuk körül több szóval: *örökbe-fogadás, helyben vagy jóváhagyás, rendkívül való, hátralévő tartozás*.³ Ez más nyelvekben is így van, s ezekhez viszonyítva a magyar sokszor rövidebb.

11. A tudományos műszókra nézve azt kívánja, hogy egyelőre ne vessződjünk ezekkel, hanem bízzuk az illető szaktudósokra, s hogy ebben is és egyéb ágakban is helyesen gyarapod-

¹ Pm. 1. *időmulás*, Pm. 2.: u. a. és *elüdösítés*, B.: *elüdözés*, 2: *törvényes időtöltés*; K. 1—2.: *elidősítés*; T. *időmulás, elidősítés, elévülés* s ez utóbbi maradt forgalomban.

² Pm. 1. »szökött katonát elfogónak jutalma«, Pm. 2. már rövidebben: »katonafogó bér«; Z.: *fogásbér*, B.: *szökfögbér* (egészen Barczafalvi modorában) vagy: *szökött katona fogási bér*. Pápayé kétségkívül legjobb, ezt eleveníti föl a tiszántúli szótár is.

³ Ezek már akkor általánosan használt kifejezések voltak s némi rövidítéssel meg is állandósultak.

jék nyelvünk, egyre sürgetnünk kell a rég óhajtott Tudós Társaság felállítását.

Közelebbről vizsgálván már a *kifejezések szaporítását*, ennek — az egyes szókra nézve — négy módját jelöli meg, ezek: a származtatás (derivatio), az összetétel (compositio), az egyforma jelentésű szók (synonima) meghatározása és az idegen nyelvből való kölcsönzés.

1. A szószármaztatásban (szóképzés) főképp az *analogiát* teszi irányadóvá. Helyesen határozza meg néhány gyakoribb képzőnek (*ás, és, mány, mény, at, et, ék* stb.) funkcióját s ehhez képest bírálja a forgalomba került új szokat; helyesek tehát az igetöből képzett: *hagyomány, iromány, okozat, emelet, kötet, jelenet, jövődölet, képzet* (idea v. conceptus) és *képzélet* (phantasma), de helytelenek: *testemény, példamány, híremény, környülmény, felület* (superficies);¹ a régi maradék, szakadék, töredék analogiájára helyes: *terjedék* (extensio), az irgalmaz, ótalmaz, figyelmez után: *meghatalmaz, -ott*;² halász, lovász, mchész, pohárnok, asztalnok mintájára jó a: *művész*, de hibás az: *írász, irnok, vigyász*; az *ügyész* helyett is inkább ajánlja fiscalisra: *ügyviselő*, advocatusra: *ügyvéd*, agensre *ügyellő*, vagy pedig hagyjuk meg az idegent;³ hibás a *személynök* is, jobb volna: *személyviselő*; a *foglatat* nem hibás, de újabb értelmét jobban kifejezi a régi *tartalom*.

2. A szóösszetételben is az analogiára kell ügyelnünk, de arra is, hogy a szó régi jelentését el ne rontsuk. Már a Debreczeni Grammatika kimutatta, hogy a *tár* eredetileg *eleséget* jelentett, az új szókban pedig mint: *szótár, kincstár, fegyvertár*,

¹ Az előbbi sorból a *hagyomány, jelenet* régi szók, az *iromány* és *felület, környülmény* B. Szabó D. alkotásai, a többi új, de első helyük még jobbadán ismeretlen. A *felület*-et már a Debr. Gramm. is megrójjá (309. lp.), mindamelltt ez is állandósult. V. ö. idea: *kép*, ideale: *képzélet*, phantasma: *képzemény* (Bárány P. 1790.)

² A *terjedék* régi, de a *meghatalmaz* mint törvénykezési kifejezés alkalmasint Pápay alkotása.

³ Az *írász, művész, ügyész* Barczafalvi alkotása; az *írász, irnok, vigyász, ügyész* szokat már a Debr. Gramm. is megrójjá. (327. lp.) Az utóbbinak synonymáit legszabatosabban Pápay állítja össze. Összehasonlítással álljon itt néhány kísérlet: fiscalis: Pm: *fő- és alügyész* B.: *ig-tartó ügyész*, Z.: *fiskális v. ügyész*, K. 1—2.: *ügyész, ügyvéd*; procurator fiscalis: T.: *ügyész*; advocatus. B.: *ügyviselő v. ügyész* Z.: *ügyvéd, szószóló*; agens: Pm. *ügyellő, ügyelő*, Z.: *ügyviselő*, T.: *ügyvivő, ügyviselő*.

könyvtár, pénztár, levéltár — már gyűjteményt tesz. Helytelen a *székipítés*, (restauratio) is, jobb volna: *tisztújítás*; a sedes restauratoria pedig: *tisztújító szék*.¹ Az egy fogalmat jelentő összetett szókat össze kell írni, így: *szolgabíró*, de: *örökbe-fogadás*. (A mi nem volt fölösleges figyelmeztetés, mert akkor így szoktak írni: Szolga Bíró, Fel Peres vagy: fel-peres.)

3. Most kell legnagyobb gondot fordítanunk a synonymákra, hogy az idegen szó értelmének és a magyar közszólásoknak figyelembe-vételével a legmegfelelőbb szót foglaljuk le bizonyos jelentésre, így ratio: *okosság*, ingenium: *elme*, sapientia: *bölcsesség*, mens: *ész*, eruditus: *tudós*, doctus -- *tanúlt*, prudens: *eszés*, imprudens: *esztelen* stb., melyeknek helyességét egy csomó szólásmóddal bizonyítja. Egész sereg rokonértelmű szócsoporthból választja ki mint legtalálóbbat, két törvénykezési szóra: a dilapidatio és dehonestatio-ra: a *vesztegetés*-t és *becstelenítés*-t.

4. Ha egyáltalán nincs megfelelő szavunk, akkor szabadon *kölcsönözhetünk* más idegen nyelvből, de itt is analogia szerint, pl. az *um* — *om*-ra változik: fundamentom, lajstrom, vagy elmarad: *must*, *len* (mustum, linum) mint az *us* is: *mód*, *vers* s általában a tulajdonneveknél (Ovid, Quintilián); így ajánlja cubus-ra a *kőb*-öt, ministerialisra; *miniszteri*, fundatoria: *fundálat*; a népeveknél: *ángoly*, *dán*, *svéd*, *hunn*, *vandal*. De kerüljük — úgy mond — az olyanokat, melyek helyett van jó magyar szavunk, pl. bognár: *kerékjártó*, fertály: *negyed*, forspont: *vontató*, piktör: *képiró*, puder: *hajpor*, czukor: *nádméz* stb.

A szólásformák szaporítására nézve két módot ajánl: a szó szerinti fordítást, a míg nyelvünk természete engedi s az értelem szerintit, pl. emerre: violatio sedis — *széksértés*, nota infidelitatis — *hazaárulás*, crimen laesae Majestatis — *felsőgsértés*, novum iudicium — *perújítás*. Szól itt a *közmondásokról* is, melyek rendszeren igen találók, s elmések, de mivel sok bennök a pórias, a mi sértené a törvénykezési előadás komolyságát, itt nagyon ovatosan lehet csak használni.

Végül felhívja a figyelmet néhány közkeletű hibás kifejezésre, minők a *birák urak*, vármegyék *dolgok*, magyarok *törvényeik*, holott helyesen így beszélünk: magyarok Istene, királyok királya, nem: azoknak *törvényeik*, hanem: azoknak *törvényei* stb.

¹ A *székipítést* már a DG. is megrózza (321. lp.) s helyette *tisztválasztást* ajánl. Pápay ajánlatatai azonban jobban kifejezik a fogalmat s állandósúttak.

Im ilyen elvek alapján állítja össze Pápay nemcsak »a polgári igazgatásban és törvénykezésben előforduló kifejezések« gyűjteményét, hanem a sokféle egyházi és világi méltóságok, kisebb-nagyobb tisztségek elnevezéseit, a czimezéseket és számadásbeli kifejezéseket is, végül néhány hivatalos levél- és eskümintát csatol hozzájuk, együttvéve kerek 200 lapnyi terjedelemben.

Ezek az elvek, mint a magyarosításban, nyelvbővítésben követendő eljárás, mondjuk, mint a conservatív nyelvújítás elvei olyanok, melyek ma is és mindenkor megengedhető forrásai s eszközei a nyelvfejlesztésnek. Pápay nem találomra, ötletszerűen, vagy legfeljebb egy-két analogia után válogatja össze a szókat s kifejezéseket, mint a legtöbb megyei szótár szerkesztője: hanem nyelvtudományi készültség s erős magyar nyelv- és stílérzék segítségével. Az a nyelvtudomány, mint alább látni fogjuk, a Révaiék szemében nem volt ugyan igazi nyelvtudomány, — de Pápay nem köti magát mindenben a Debreczeni Grammatikához sem, bár jobbadán ebből és Verseghy könyveiből meríti tudományát; a mit jónak lát, az ellenféltől is elfogadja. Fő irányító elve: a *nyelvszokás* és *analogia*, de legfőbb bírása a *saját ép nyelvérzéke*; nem szívesen újít, józan mérséklete készebb a régi idegent megtartani, de ha új magyar szót vagy kifejezést ajánl, conservatív ovatossága szerencsésen rávezeti a találó magyaros szólásra.

Összehasonlításként álljon még itt néhány gyakrabban előforduló mű- és köznyelvi példa: egyrészt Pápay eljárásának, másrészt annak bemutatására, hogy általában mily küzdelmesen s néha mily szeszélyesen fejlődött nyelvünk.

Archivum és *archivarius*: város levelei ládájok vagy tartó boltjok, levelekre gondot viselő (PP.); levelész (S.),¹ *levelesház*, *levéltartó* (P.); levelestár, *levéltár*, levélház-, levelestár-mester, levélház gondviselője (Pm 1—2.); levéltárnok (2.), levéltár, levéltárnok (K. és T.)

Arenda: becsbeadni, -venni (PP.); haszonbérlet (Pm 1—2. és B.) *haszonbér* (P.), kibérlés, haszonbér (Z.), haszonbérlet (T.), haszonbér, arenda, haszonbérlet: arendans (K. 2.).

Brachium: kar (PP.), *hatalomkar* (P.), erőhatalom (Pm 2.), erő (B.), hatalomkar (Z. K. és T.).

Character: jegy, jel, bélyeg (PP.), *bélyeg*, *erkölcsi szív-*

¹ Barczafalvi Szabó D. a postamestert nevezi *levelész*-nek, a levélhordót pedig *leveles*-nek.

béllyeg (P.), esmertető jel, saját jegy (Pm 2. B.), erkölcsi sajátság (T.), K. 2. (1843.) már a Szemere alkotta: *jellem*.

Collega: tisztitárs (PP.), *hivataltárs* (P.), bajtárs, tisztárs (Pm 2.), ügytárs (T.), tisztitárs, tisztárs (K. 2.).

Corpus delicti: *gonoszlételek maradványa* (P.) és nem: bűnjel (Pm 1. Z. T.).

Duellum: *bajvívás* (P.), kettes csata, bajvívás (Pm. 2.) párbaj, — vívás (Z.), kettős viadal, bajvívás (B.), bajvívás (K. 1—2.), párviadal (T.).

Diarium: napaló könyv (Pm 1—2.), *napikönyv*, *napijegyzet* és nem: napoló k. mert napolni = időt tölteni (P.), napkönyv (Z.), napló könyv (T.), *napikönyv*, *napló* (K. 2.).

Dos: jegyruha (PP.), *jegybér* (P.), házassági jutalom, jegyruha (Pm 1—2.), jegyjószág (Z.), hitpénz, jegypénz (K. és T.).

Deputatio: *megbizottság* (P.), kiküldött személyek (Pm 2.), tagzat, választmány, véleménykedők, kiszemeltség, választott kar (B.), küldöttség (K. 1.), u. a. és választottság (T.).

Echo: szózatnak visszazengése (PP.); *viszhang* (P.);¹ *tért-hang*, *viszzahangzás* (M.), *viszhang* (K. és T.).

Inventarium: feljegyző lajstrom (PP.), u. a. és jegyzemény (Pm 1.), *számbavétel* (P.), jegyző lajstrom, számbavételi jegyzék (T.).

Indicium: mutatójel (PP.), *bűnjel* (P.), jel, bűnjelenség (T.).

Licitatio: árán kelés (PP.) *kótyavetye* (P. Pm. Z. B.) *árverés* (T.).

Limitatio: meghatározás (PP.), *árszabás* (P.) u. e. és becsrovás (Pm 2.), határozás, árszabás (T.), árszabat (K. 2.)

Matricula: emberek neveiket beíró lajstrom (PP.), *szűsző* (Bf.), egyházi anyakönyv (Pm 1—2.), *anyakönyv* (P.).

Parenthesis: *rekesz* (Bf. Pm 1—2. P.), *szőrekesz* (Z.), *rekeszték*, *rekesz-jel* (T.).

Pensio: fizetés, béradás (PP.), jutalmaztató fizetés (Pm 2.), *nyugalompénz* (P.), *jutalompénz* (Z.), *kegypénz* (B.), *nyugpénz* (K.), *hópénz*, *nyugpénz*, — *zsold* (T.)

Pisetum: *pénzvám* (vectigal nauli: *révám*, telonii: *szárazvám* Pápay), *pénzverési* illetmény (T.).

¹ Pápay így okoskodik: »Echo: *viszhang*, ezen analogia szerint *öszvér*, s e szerint lehetne *öszhang* is harmonia.« (Észrevét. 137. lp.) De mindkettő előfordul már előbb: *viszzhang* Barótinál (Szvorényi említi »Fejl. tünem.« 47. lp. a hely megnevezése nélkül) és *összhang* Báránynál (»Hadi és más nev. tört.« 1770.)

Projectum: javaslat (P. és nem:) javallat (Pm 1—2. Z.), terjeszték, javallat (B.), javaslat (probatio: javalat (K. 1.), javallat, indítvány (T.).

Quietantia: menedék-levél (PP.), mentencze (Bf.), menedék-v. nyugtató-levél (Pm 1—2.), nyugtató-levél v. csak: *nyugtató* (P.), nyuglévél (Z.), nyugtató (B.), nyugtatvány (K. és T.).

Remedium juridicum: ügyorvosló mód (P.), pörorvoslás (Z.), ügyorvoslat (T.).

Reversalis: kézírással maga kötelezése (PP.), visszaadásra kötelező v. csak: *visszaadó levél* (P.), visszatérítettő, visszatérést kötő levél (Pm 2.), megismérő levél (Z.) bizodalmasító levél (B.), tértetvény (K. 1.), térítvény (T.).

Salva guardia: salagvárdá (PP.), szalavárdá (Bf.), *mentshely* P.), bátor hely (Pm 1—2.), szabad hely (Z.), menedékhely (T.),

Stylus: írásnak v. szóllásnak módja, íróvessző (PP.) *estély* (Bf.), írásmódja (Pm. Z. B.), *írásmód, toll* (Pápay),¹ iridom (K. 1—2.).

Im ilyen küzködéssel s ilyen tapogatózva indúlt meg a jelen századi nyelvújítás munkája. Ennek történetével foglalkozó nyelvtudományi irodalmunk eddig jóformán ügyet sem vetett a megyék munkálataira;² pedig ez, mint láttuk, nem csupán a közigazgatás és törvénykezés műnyelvének megállapításával foglalkozott, hanem belevonta körébe nyelvünknek egész anyagát. Ezek a munkálatok, melyeknek itt csak néhányával s Pápay mellett csak mellékesen foglalkozhattam, nem egyenlő értékűek, legnagyobbbrészt nem is a nyelvtudomány igényeivel léptek föl; de nyelvtörténeti szempontból annál kevésbbé mellőzhetőek, mivel nyelvújításunknak — Barczafalvitól Bugátig — közel száz évi történetében rendszerint több sikerrel járt a szerencsés inventio ötlete mint a szorosan vett tudomány. Ez úttörő kísérletek közt Pápayé mindkét tekintetből számottevő, s azért foglalkoztam vele — fontosságához képest — részletesebben.

DR. BADICS FERENCZ.

¹ Tudtommal Pápay figyelmeztet először a *toll* ilyen értelmű használatára (pl. »Jó tolla van, szép tollal ír sat.« Észrev. 222. lp.); ha csak Révainak »*A magyar széptoll*« cz. kézírati munkájáról nem hallott, mert ismerni nem ismerhette.

² A Nyelvőr XII. k. van egy szemelvény Baranya vm. tisztí szótárából; U. o. a XIII. kötetben pedig Kulcsár Endre Veszprémét ismerteti nagyjából, de Pápay nevét egy szóval sem említi.

